ОҚ МОЗОР МАДРАСАСИ – АНДИЖОННИНГ ЭНГ ҚАДИМГИ ЎҚУВ ЮРТИ

И.А.АЛИМОВ

Мақолада Оқ мозор мадрасасига оид янги топилган архив ҳужжатлари асосида мазкур мадраса тарихи юзасидан фикр юритилган. Оқ мозор мадрасаси тасарруфида бўлган вақф мулклари ҳақидаги маълумотлар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: *Оқ мозор мадрасаси, вақф мулклари, вақфнома, иноятнома*

В статье на основе недавно обнаруженных архивных документов, касающихся медресе Ок мозор, описана история данного учебного заведения. Проанализированы сведения о вакуфном имуществе, принадлежащем этому медресе.

Ключевые слова: *медресе Ок мозор, вакуфное имущество, вакфнаме, инаятнаме.*

This article deals with the new foundings in the field of studying the historical essence of madrassah 'Oq mozor' (White cemetery). It also contains some information dealing with the description of this center of education as well as the'waqoof' lands of this establishment.

Key words: *madrassah 'Oq mozor', waqoof' lands of this madrassah, 'waqoofname', 'inoyatname'.*

Шу кунга қадар олиб борган тадқиқотларимиз Андижон шаҳрида 1808 йилда барпо этилган Раҳмонқулибий мадрасаси ҳужжатлар билан тасдиқланган энг кўҳна мадраса, деган хулосага олиб келган эди. Бироқ Андижон вилоятида 1585-1586 йилларда бунёд этилган Оқ мозор мадрасаси тўғрисидаги архив ҳужжатларининг топилиши илгариги фикримизни ўзгартирди ва катта янгилик

бўлди. Бу янги топилан ҳужжат Андижон мадрасалари биз ўйлагандан кўра қадимийроқ эканини исботлайди. Ушбу мадраса тўғрисидаги ноёб ҳужжатлар ва улардаги қимматли маълумотлар ҳақида батафсил тўхталмоқчимиз.

Оқ мозор мадрасаси Андижон вилоятининг Луғумбек қишлоғида 1585–1586 йилларда Абдуллахон II томонидан бунёд этилган. Луғумбекда ўтган машҳур инсонлардан бири Ҳазрат Саййид Қутбиддин Аҳмад шайх бўлган. Луғумбекда унинг Оқ мозор номли мозори, даҳмаси мавжуд. Улуғ шайхнинг руҳини шод қилиш учун унинг мозорида хон, бадавлат, сахий инсонлар масжид, мадраса, қорихона барпо этганлар. Жумладан, Оқ мозор мадрасаси ҳам Ҳазрат Қутбиддин Аҳмадга бағишлаб унинг мозорида қурилган.

Ўрта Осиёда, хусусан, Фарғона водийсида диний илмлар соҳасида шуҳрат қозонган кишилар кўп бўлган. Луғумбек қишлоғида XV-XVI асрларда яшаб ўтган Қутбиддин Аҳмад ҳам шундай кишилардан бўлиб, у улуғ Шайх деган унвонга эришган. У ўз даврининг улуғ алломаларидан бўлганлиги учун вафотидан сўнг мозор, мақбара қурилган. Хонлар унга бағишлаб ёзиб қолдирган ёрлиқларида Қутбиддин Аҳмадни ҳазрат, улуғ шайх деб эъзозлаганлар. Шайх – диний илмлар билимдонларига бериладиган унвон. Шулардан кўринадики, Қутбиддин Аҳмад замонасининг юқори мақомдаги мусулмон руҳонийлари вакили бўлиб, халқ орасида катта ҳурмат-эътиборга сазовор бўлган. Қутбиддин Аҳмаднинг ҳурматини ўрнига қўйиш ва мозорини обод қилиш учун хонлар, йирик мулкдорлар масжид, мадраса, қорихона ва бошқа маданий ўчоқларни бунёд этганлар. Мозор ва ундаги вақф ташкилотларини, хизматчилар (ҳазратнинг авлодлари)ни моддий томондан таъминлаш, ишларини юритиш учун катта миқдорда мулклар, асосан, экин экиладиган ерлар вақф қилинган. Мозорнинг вақф ерларини солиқдан озод қилиш тўғрисида ҳижрий 1016 (мелодий 1607) йилда Абдулмажид Султон Баҳодир томонидан берилган иноятнома (ёрлиқ) Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивида сақланмоқда. Мазкур ҳужжатда шундай дейилган: «Барчанинг маълумоти учун эълон қилинадики, улуғ Шайх Қутбиддин Аҳмад авлодига олдинги йиллар намунаси бўйича Зурзумнинг ғалла экиладиган ерлари ариқлари билан мулк қилиб бириктирилади ва барча амалдорларга амр қилинадики, уларга зарар-зиён етказилмасин, бирор нарсада ташвишлантирилмасин. Работак ерлари барча суғориладиган ариқлари билан авлодий мулк қилиб беришга амр қилинади»[1]. Бу ҳужжатдан кўриниб турибдики, мозор 1607 йилдан илгарироқ вақф мулкларига эга бўлган ва аввалги хонлар томонидан ҳам солиқдан озод қилинган. Зурзум ва Работак ерлари мозорнинг вақф мулки бўлган. Россия империяси Қўқон хонлигини босиб олгандан кейин ҳазрат Қутбиддин Аҳмад мозоридаги диний ташкилотларга қарашли вақф ерлари рус маъмурлари томонидан 1894 йилда ўлчаниб, 882 десятина (бир десятина 1,09 гектарга тенг – И.А.) экани аниқланган [2]. Оқ мозор руслар босиб олгунга қадар беш аср давомида мусулмонларнинг маълум ва машҳур, табаррук зиёратгоҳи бўлган.

Бу муқаддас зиёратгоҳда Қутбиддин Аҳмад мақбарасидан ташқари, масжид, мадраса, қорихона ҳам бўлган. Қуйида Оқ мозордаги мадраса тўғрисида тўхталамиз.

Россия империясининг Туркистондаги маъмурлари марказнинг топшириғи билан диний ташкилотларга тегишли вақф мулкларини тортиб олишни, диний ташкилотлар тасарруфидан чиқариб давлат мулкига айлантиришни, вақф ерларидан олинадиган солиқни давлат хазинасига туширишни мақсад қилган эди. Шу мақсадда вақф мулклари доимо назорат қилиб борилган. Туркистон генерал-губернаторининг талабидан келиб чиқиб, Фарғона вилояти бошқармаси 1906 йил 28 октябрда барча уезд бошлиқлари ва полицеймейстрларга фармойиш юбориб, уездлар ҳузуридаги вақф ташкилотлари ва уларнинг вақф мулклари ҳақида маълумот беришни талаб қилган. Вилоят бошқармаси ушбу вақф қачон таъсис қилингани, қандай ҳужжатлари борлиги, ҳужжатлари вилоят бошқармасига топширил-топширилмагани, вақф мулклари нималардан иборат экани, йилда қанча даромад келтириши, мутаваллиси кимлиги, қачон ва ким томонидан тайинланганлиги ҳақидаги маълумотларни жўнатишни сўраган [3].

Ҳар бир уезд бошлиғи вилоят бошқармаси сўраган маълумотларни жадвал шаклидаги ҳужжатда юборган. Андижон уезди бошлиғи 1907 йил 21 апрелда Андижон шаҳри ва унинг уезди бўйича қора вақф ва оқ вақфлар тўғрисида маълумотлар жўнатган. Жадвалда ҳар бир масжид, мадраса, қорихона, мозор ва бошқа диний ташкилотлар ҳақида бошқарма сўраган маълумотларни, жумладан, Оқ мозор мадрасаси ҳақида ҳам маълумотларни баён этган. Жадвалда Оқ мозор мадрасаси ва бошқа вақф ташкилотларининг вақф мулки таъсис этилган йил, вақф ҳужжатлари бор-йўқлиги, вақф мулкидан келадиган даромад ва бошқа маълумотлар берилган. Бу маълумотлар жуда муҳим аҳамиятга эга. Масалан, вақф мулки таъсис этилган йил, одатда, вақф ташкилот бунёд этилган йилга тўғри келади. Шундан келиб чиқиб, Оқ мозор мад-

расаси унга вақф мулки таъсис этилган ҳижрий 994 (мелодий 1585-1586) йилда ташкил бўлган, деб ҳисоблаш мумкин. Қуйидаги жадвалда Оқ мозор мадрасасига тегишли маълумотлар келтирилган. Ҳужжат аслида қандай бўлса шундайлигича берилди.

Сведения об ак вакфах (обеленных) по гор. Андижану и его уезду [4]

Место нахождение и название вакфа	Когда и кем учрежден вакф	Имеет ли документ	Были ли документы представлены в областное правление	Какой имеет вакфное имущество	Какой приносить ежегодный доход	Кто мутавалли, кем утвержден и когда
Ак вакф мадрасе Ак мазар	Абдуллаханом 994 г.хиджри	имеет	представлен	4400 танабов земли	400 руб.	Азиз Ходжа Мирза Ходжаев, в 1886 г.

Начальник уезда полковник подпись
Секретарь подпись
Письмоводитель подпись[1]

Жадвалдаги маълумотлар жуда қисқа, ихчам, изоҳсиз ёзилган. Шунинг учун бу маълумотларга изоҳ бериб ўтамиз. Жадвалнинг биринчи устунидаги «Вақф номи ва жойлашган ўрни» деган саволга Оқ мозор мадрасасининг оқ вақфи» деб жавоб ёзилган (хон томонидан иноятнома берилиб, солиқдан озод қилинган вақфлар оқ вақф, солиқдан озод қилинмаганлари қора вақф деб юритилган – И.А.). «Оқ мозор-мадраса» деганда айни пайтда Ҳазрат Қутбиддин Аҳмад мозори, даҳмаси жойлашган жой назарда тутилади, мозор Оқ мозор деб номланган, шунга кўра у ердаги мадраса номи жой номи билан боғлиқ ҳолда Оқ мозор мадрасаси деб номланган. Ўз даврида шундай номланганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Одатда, қишлоқларда жойлашган мадраса, масжидлар шу қишлоқ номи билан аталган. Демак, жадвалнинг биринчи устунидаги маълумотларни қисқача «Оқ мозордаги мадрасанинг оқ вақфи» деб тушуниш керак.

Жадвалнинг иккинчи устунидаги «Вақфни ким ва қачон таъсис қилган» деган саволга «Ҳижрий 994 йили Абдуллахон томонидан» деб жавоб ёзилган. 994 ҳижрий йил 1585-1586 мелодий йилларга тўғри келади. Демак, Абдуллахон мадрасани 1585-1586 йиллар орасида қурдирган экан. Абдуллахон деганда, Шайбонийлар сулоласига мансуб 1534-1598 йилларда яшаб фаолият юритган Бухоро хони Абдуллахон II тўғрисида гап бормоқда. У 1557-1598 йилларда Бухорода ҳукмронлик қилган. Абдуллахон Бухоро хонлигида марказий ҳокимиятни мустаҳкамлади, Фарғона водийсини, Тошкент, Сайрам, Туркистон, Балх, Хоразм ва бошқа жойларни босиб олди. У Бухоро хонлигини кенгайтириш билан бирга, иқтисодиёт ва маданият ривожига, илм-фан, адабиёт тараққийсига ҳам катта эътибор берди. Хонликда кўплаб мадраса, мактаб, қорихоналар қурдирди. Абдуллахон, шу жумладан, ҳижрий 994 йили Андижон вилояти Луғумбек қишлоғидаги Ҳазрат Қутбиддин Аҳмаднинг мозорида ҳам мадраса қурдирган эди.

Учинчи устундаги «Ҳужжати борми?» деган саволга «Бор» деб жавоб ёзилган. Бу ўринда гап Оқ мозор мадрасасининг вақф ҳужжатлари тўғрисида бормоқда. Одатда, ҳар бир мадрасанинг вақф мулкига тузилган вақфномаси ҳамда ушбу вақф мулки хон томонидан солиқдан озод қилинган бўлса, бу ҳақда хоннинг иноятнома-ёрлиғи бўлган. 3-устунда ана шу ҳужжатлар бор-йўқлиги ҳақида сўралмоқда. Берилган жавобдан маълум бўладики, Оқ мозор мадрасасининг вақфномаси ва хон томонидан берилган иноятномаси бўлган. Вақф ҳужжати бор деганда, асосан, вақфнома борлиги назарда тутилади. Иноятнома ҳамма мадрасаларда ҳам бўла бермайди. Юқорида айтганимиздек, қора вақфли мадрасаларда иноятнома бўлмаган. Оқ мозор мадрасасининг вақф ерлари оқ вақф ҳисобланган. Бу ҳақда 1-устунда айтиб ўтилган. Демак, Оқ мозор мадрасасига қарашли вақф мулкининг солиқдан озод қилингани тўғрисида хон иноятномаси бўлганлиги шубҳасиз. Жадвалнинг 3-устунидаги ихчам маълумотдан аниқ бўладики, мадрасанинг вақфномаси ҳам, иноятномаси ҳам бўлган.

[1] Имзоларни ўқиб бўлмади.

Тўртинчи устундаги «Вилоят бошқармасига ҳужжатлар топширилганми?» саволига «Топширилган» деган жавобдан маълум бўладики, мадрасанинг вақфнома ва иноятнома ҳужжатлари Фарғона вилояти бошқармасига тақдим этилган. Россия императори 1886 йилда тасдиқланган «Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом»нинг 267-моддасида Фарғона вилояти бошқармасига вақф ҳужжатларини текшириш вазифаси топширилган эди [5.196]. Бундан мақсад вақф ташкилотлари тасарруфидаги вақф ерларини Россия давлати ихтиёрига ўтказиш бўлган. 1886 йил охирида Россия ҳукумати тасдиқлаган «Туркистон ўлкасида ер-солиқ тизимини жорий қилиш қоидалари»да вақф ташкилотлари вақф ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжатларини қоидалар эълон қилинган кундан кейин 6 ойдан кечикмай вилоят бошқрамаларига топшириши кераклиги кўрсатилган эди. Шу муддатдан кечикиб топширилган вақф ҳужжатлари ноқонуний ҳисобланади, дейилган. Мазкур қоидаларга асосан Оқ мозор мадрасаси вақф ҳужжатлари ҳам Фарғона вилояти бошқармасига текшириш учун топширилган.

Бешинчи устундаги «Қандай вақф мулклари бор» саволига «4400 таноб ер» деб жавоб қилинган. Оқ мозор мадрасаси вақф мулклари ҳақида унинг вақфномасида маълумотлар берилгани аниқ. Лекин мадрасанинг вақфномаси архивдан топилмаган. Шунинг учун вақфномада вақф мулклари қандай баён этилганлиги тўғрисида аниқ фикр билдира олмаймиз. Одатда, вақфномада вақф ер участкаларини кўрсатишда уларнинг қайси манзилда жойлашгани ва чегаралари белгиланади. Вилоят бошқармаси топшириғи билан ер-солиқ комиссари вақфнома, хон иноятномасини тадқиқ қилади, ҳаққоний ёки қалбаки, ноқонуний эканини аниқлайди. Комиссар вақфномани текшириш жараёнида ер ўлчовчилар ёрдамида ер участкалари миқдорини аниқлайди. Оқ мозор мадрасаси вақф ерлари миқдори ҳам шундай аниқланган бўлиши мумкин.

Олтинчи устундаги «Бир йилда қанча даромад келтиради?» саволига «400 рубл» деб жавоб берилган. Мадраса мутаваллиси вақф ерларини чорикорларга-вақфкорларга ижарага бериб фойдаланган. Одатда, ижарачилар вақф ерларида ғалла экишган. Улар етиштирилган ҳосилнинг бешдан бир қисмини мадрасага бериш шарти билан вақф ерларини ижарага олганлар. Кузда, ҳосил йиғиб олинганда мутаваллининг ижарачилардан олган ғалла маҳсулоти, вақф даромади 400 рублни ташкил қилган. Жадвалдаги маълумотлар 1906 йилга тегишли эканини ҳисобга олсак, у даврда пулнинг қадри анча баланд бўлган. Ўша замонларда бир пуд, яъни 16 кг буғдой 70 копеек бўлган. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, мадрасанинг йиллик даромади унинг барча ҳаражатларини ва бинони таъмирлаб туришни қоплаган. Шу сабабли мадраса асрлар давомида шикастланмай фаолият юритиб келган. Мадрасанинг моддий таъминоти 1906 йилда қандай бўлса, Қўқон хонлиги даврида ҳам тахминан шундай бўлган.

Еттинчи устунда «Мутаваллиси ким, қачон ва ким томонидан тасдиқланган?» деган саволга «Азиз Хўжа Мирза Хўжаев, 1886 йилда» деб жавоб ёзилган. Мутавалли, одатда, мадраса жамоаси томонидан сайланиб, мадрасанинг молиявий, хўжалик ишларини юритган. Вақфномада унга белгиланган вазифаларни тўла бажарган ва вақфнома асосида иш олиб борган.

Жадвалдаги маълумотларга асосланган ҳолда хулоса қилиб айтиш мумкинки, энг қимматли маълумот вақф мулкини ким ва қачон таъсис этганлиги ҳақидаги маълумот ҳисобланади. Ҳужжатдаги «Абдуллахон, ҳижрий 994 йилда» деб берилган жавобдан мадрасага Бухоро хони Абдуллахон (1557-1598) томонидан ҳижрий 994 (мелодий 1585-1586) йилда вақф мулки васият қилинганлиги маълум бўлади. Одатда, вақф ташкилоти қуриб битказилган йили унинг фаолиятини юритиш учун мулк вақф белгиланишини эътиборга олсак, Оқ мозор мадрасаси ҳижрий 994 йилда бунёд этилган, деб ҳисоблаш мумкин. Мадраса Оқ мозорда, яъни Қутбиддин Аҳмад шайх мозорида бунёд этилгани ва мадрасанинг вақф мулки оқ вақф, яъни солиқлардан озод қилинган вақф мулки эканлиги кўрсатилган. Жадвалдаги маълумот Оқ мозор мадрасасининг вақф ҳужжатлари – вақфнома ва вақф мулкини солиқдан озод қилиш тўғрисидаги хоннинг иноятномаси борлигидан далолат беради. Бу ҳужжатларнинг Фарғона вилояти бошқармасига топширилганлиги эса бошқарма ва унинг қарамоғидаги ер-солиқ комиссияси ва ер-солиқ комиссари томонидан вақф ҳужжатлари текширилгани ва қонуний эканини тасдиқлайди. Мадрасанинг 4400 таноб вақф ери борлиги, бир йилда 400 рубл даромад келтириши мадраса эҳтиёжларини тўла қоплаш имконияти борлигидан дарак беради. Мадраса мутаваллиси Азиз Хўжа Мирза Хўжаев 1886 йилда тайинланган ва ҳужжат тузилган 1907 йилда ҳам ишлаган.

Оқ мозор мадрасасига оид бошқа ҳужжатлар ҳам мавжуд. Ҳижрий 1282 (мелодий 1865) йили Худоёрхоннинг иноятномасида вақф мулки Саййид Қутбиддин Аҳмад мозорига ва ундаги масжид, мадраса, қорихоналарни таъмирлаш учун вақф қилинганлиги қайд этилган. Вақф даромади мас-

жид, мадраса, қорихона эҳтиёжи ва шайх авлодларига сарфланиши белгиланган.

Қутбиддин Аҳмад мозори ва вақф ташкилотларига тегишли вақф ҳужжатларини 1894 йил апрелда ер-солиқ комиссари подполковник Вангродский текширган. Бу жараёнда вақф мулкига алоқадор ва вақф ҳужжатларида ёритилмаган масалаларни аниқлаш мақсадида мутавалли билан суҳбатлашган, у берган маълумотлар ёзиб олинган ва архивда сақланган.

Оқ мозор мозорининг мутаваллиси Андижон ер-солиқ комиссарига берган маълумотларга қараганда, мадраса чекка қишлоқда бўлгани учун кичик, 6 та ҳужраси, битта дарсхонаси мавжуд эди. Мадрасада 1894 йилда 22-23 нафар муллабаччалар ўқиган. Мутавалли вақф даромадидан фойдаланиш тартиби тўғрисида батафсил маълумот берган. Мутавалли маълумотига кўра, 1892 йилда Саййид Қутбиддин Аҳмад мозори ва мозордаги мадраса, масжид, қорихона ташкилотларининг вақф даромади 556 рублни ташкил қилган. Вақф даромадининг бир қисмини – 55 рублни мутаваллининг ўзи олган, 60 рубл мадрасани таъмирлашга ажратилган, 110 рубл мударрисга берилган, 110 рубл имом, муаззин, сартарош, фаррошга тўланган, қолган 220 рубл муллабаччаларга бўлиб берилган.

Ҳужжатлар 1585-1586 йиллар орасида вужудга келган Оқ мозор мадрасасининг 1907 йилгача фаолият юритганини тасдиқлайди. Вақф мулки оқ вақф бўлганлиги ҳамда ҳар йили яхши даромад келтириб тургани учун мадраса ўқув-тарбиявий иши 1917 йилгача давом этган, унинг совет давридаги ҳолати тўғрисида маълумотга эга эмасмиз. Ҳозирда мазкур мадрасанинг ўзи сақланиб қолмаган. Совет режими йиллари, динга қарши кураш замонида кўплаб масжид, мадрасалар қаторида Оқ мозор мадрасаси ҳам йўқ қилиб юборилган.

Адабиётлар:

1. ЎзР МДА, и-19-ф., 1-р., 34261-й., 5-в.
2. ЎзР МДА, и-19-ф., 1-р., 34261-й., 25-в.
3. ЎзР МДА, и-19-ф., 1-р., 33610-й., 4-в.
4. ЎзР МДА, и-19-ф., 33610-й., 190-191-в.
5. Савицкий А.П. Поземельный вопрос в Туркестане. – Т., 1963.

Андижон давлат университети,
2014 йил 17 январда қабул қилинган
(Тақризчи: т.ф.н. М.Алиҳожиев)